

ҒӘРӘСІЗІЛІК ЖЫЛЛАРЫНДАҒЫ ҚАРАҚАЛПАҚ БАЛАЛАР ПОЭЗИЯСЫНДА АФОРИЗМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ ӨЗГЕШЕЛІКТЕРІ

С.С.Казахбаев - үлкен илимий хызметкер-излениуші

Әженияз атындағы Нөкис мәмлекетлик педагогикалық институты

Таянч сұзлар: панду-насихат, дидактика, фалсафа, фольклор, шеър, құшиқ, матал-мақол, афоризм, терма.

Ключевые слова: пропаганда, дидактика, философия, фольклор, поэзия, стихи.

Key words: propaganda, didactics, philosophy, folklore, poetry, poems.

Афоризм-грек сөзинен алынған болып, даналық сөз деген мәнини аңлатады. Афоризм халық даналық сөзлерине нақыл-мақалларға ұқсас болады. Бирақ, афоризмнің кимге дерек екені яғный (авторы) белгилі болады [1:23].

Инсанның ядында мөр болып басылып қалатуғын дидактикалық сөз мәнісінде айрықша айқынланып туратуғын, айтылған хәр бир жақсы сөзге кулақ салыу, тыңлау хәм оны басшылыққа алыу, адамлардың күнделікли турмысына сиңисип кеткен, керек болса, хәр күни сөйлеу тилимизде қолланылатуғын ямаса пайдаланылатуғын даналық сөзлер екені әдебиаттануы илиминде белгилі. Бир сөз бенен айтқанда, афоризм қысқа өткир, тәсирли, терең мәни-ли, ақыл-нәсиятқа тийкарланған, толық дидактикаға бай мәнили сөз.

Биз қайсы миллеттиң әдебиятын оқымайық, ески грек-рим әдебиятында, Орта әсирлик Шығыс әдебиятында бол-сын узақ дәуірлерден хәзирги күнге шекемги барлық дүнья әдебияты классиклериниң дәрәтпелерине нәзер салсақ, ха-лық нақыллары менен афоризмлері өзгеше бир сулуы безеу бериу менен инсанға деген ишки туйғы-сезим хәм рухый азық беретугынлығының гүясы боламыз. Қарақалпақ бала-лар поэзиясында шайырлардың көпшилиги қарақалпақ халқының ауызеки әдебияты үлгилеринен илхам алыу ме-нен бирге, фольклорлық дәстүрлерден пайдаланыуды үрдис етип алған.

Улыұма айтқанда, халықтың кеулине қонымлы аузында үзликсиз айтылатуғын қанатлы, итибарлы қысқа мазмунға образ хәм пикирге бай, күшли эмоциональ, интеллектуаль тәсир күшине ийе болып, көркем афоризмге ийе сөзлер нақыл-мақал болып қалады.

Мине усы афоризм сөзлерди XX әсирдиң ақыры XXI әсирдиң басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында көппе-ушыратуға болады: С.Аббазовтың *“Ядыңда тут жан балам”* қосығында:

Ядыңда тут жан балам,
Дүньяда уллы нан балам,
“Наннан уллы бар”-десе,
Бул гәп шийки- қам балам.

Алтын, гүмис-тас екен,
Арпа, бийдай-ас екен,
Нан қадирине жетпеген,
Барып турған пәс екен [2:5].

деген қосығының хәр бир қатары, даналық сөз екені айқынланып тур. “Дүньяда наннан уллы нәрсе жоқ”. Қосықтың екінши куплетиниң биринши хәм екінши қатарындағы сөзлер халық ауызеки әдебиатындағы халық нақыл-мақалларынан болып есапланады. Демек, шайыр өз қосықтарында халық ауыз еки әдебиаты дәстүрлеринен де үнемли пайдаланып билгенлигин көремиз.

Буннан басқа шайырдың “Жақсы дос ізлеймен” [2:21] “Жол қәдесин билип ал” [2:27], “Өмирбек хәм ғаррылар” [2:26], “Хош хош бақшам, хош бақшам” [2:4], “Нан” [3:11], “Кемпир апам” [3:17] атамасындағы қосықтарында афоризмнің басым екенлигин көремиз. Буннан басқа, Х.Сапаровтың қосықтарында да ушыратуға болады.

Сууға тасла батпайды,
Суу түбинде жатпайды,
Қалың темир тахтаиды,
Жарып шығар туурылық, [4:3].

Ұақыт-алтын, ұақыт қысқа
Өтпесин деп бостан-босқа,
Уқтырғандай хәр бир жасқа
Саат тили сыртыл дейди, [4:4].

Үйимдеги шадлығым нан,
Дүньяда хеш жоқ ғой бахаң,
Нан бар болса, өмир барын,
Айтып маған ата-анам., [4:4].

Туурылық темасындағы қосықта балаларды кишкентайынан баслап, хадаллыққа, туурылыққа, өтирик сөйлемеге, расын айтыуға, хақыйқатлыққа хәм хақыйкый инсапаруарлыққа үйретеди. Ал, “Саат тили сыртыл дейди” қосығының тийкарғы мазмуны болса, балалардың ұақыт пенен есапласуы керек екенлигин уқтырады. Ұақыт саған қарап турмайды. “Жаслықта алған билим тасқа ойылған нағыс” және “Ұақыт өтсе, бахыт кетеди”, “Ұақыттың өзи де устаз” деген нақыл-мақаллардың дурыс екенлигин тастыйыклап турғандай айтылып тур. Яғный хәр бир күниң босқа өтпесин “Жаксыдан бағ, жаманнан дақ” қалады дегендей изинде, жаксы атың менен даңқын қалсын деген нийет пенен жазылғанлығы көринип тур.

Афоризм усылында жазылған қосықларды Т.Сейтжановтың “Ақылға салып адымла” қосығында да көриуге болады.

Сорпаң суйық болса да,
Тилиң суйық болмасын,
Жайың сууық болса да,
Кеулиң сууық болмасын [5:14].
Сууық болсаң адамлар,
Кашып жүрер қасыңнан,
Сарайың саған болып тар,
Жалғызлық кетпес қасыңнан [5:14].

Бул қосықта шайыр адамгершиликтиң ең бийик пазыйлетлери болған бир-биреге хұрмет-иззет, дослық, сыйласық, сабырлық мәдениаты менен тилдің әхмийетиниң уллылығын түсіндиркемши болады [5:20].

Шайырдың буннан басқа “Ана хаққында әпсана” [5:21], «Нәсият» [5:20], “Китапта улым” [5:19], “Мехрибаным жаным анам” [5:25] қосықларынан да көриуге болады.

Ғәресизлик жылларындағы қарақалпақ балалар поэзиясында балалар шайырларының қосықтарында нақыл-мақаллардың, афоризмлердин хәр қыйлы формаларының қолланылыуы өзгешеликлерин көриуге болады.

Т. Қабуловтың “Әй, Перзентим” қосығында
Әй, перзентим саған пәндиу-нәсият,
Кисини сыртынан сайыушы болма.
Сыйла устазыңды атаңнан зыят,
Ләбзи-ықыраыңнан тайыушы болма [6:3].
Әй, перзентим саған пәндиу-нәсият,
Өзинди өзгеден санама зыят.
Өлимнен күшлидур ар-намыс, уят,
Зинхар, панайына дарыушы болма... [6:3]

Қосықтың екінши, үшінши, төртінши қатарларындағы сөзлер қарақалпақ халқының ауызеки әдебиатында гезлесетуғын нақыл-мақалларда ушырасатуғын “Адамды сыртынан жаманлама” айтатуғын гәип болса, көзинше айт, “Устаз атаңдай уллы”, “Ләбзиңнен қайтпа” яғный айтқан сөзиннен қайтпа, сөзинде тур деген мәнистеги сөз дизбеклериниң орынланыуын шайыр бас мақсет етип қояды.

Шайырдың буннан басқа “Пәндиу нәсият”, [6:30] “Баламның баласына” [6:4], “Қызым тыңла” [6:49] қосықтарында афоризм усылында жазылғанлығын көриуимизге болады.

Ө.Хожановтың қосығында: «Хә Шәрипбай, Шәрипбай» (балалар термеси)

Хә, Шәрипбай, Шәрипбай,
Күнде жәнжел, күнде дау,
Ойынынан оймақ шығарып,
Болмады сирә, күниң сау,
Сеннен бийзар болып тур,
Қоңсы-қоба, бақша-бау,
Қабакларың ашылмас,
Шаңғытларың басылмас,
Биймәни ойын адамға,
Нағыз душпан, нағыз қас,
Мынау өмир дегенин,
Алды бийик қыя тас,
Хеш ким жәрдем ете алмас,
Илемесе тууры басын [7:19]

Шәрипбай деген баладан хәммә хәтте қоңсы-қобалары да бийзар екенлигин шайыр өзінниң бул термелеринде хәр бир қатарында сәдде-сәдде етип Шәрипбайдың бул минези менен алысқа бара алмайтуғынлығын тастыйықлап турғандай сезилсе, екінши тәрәптен шайыр оған және бир имканият берип басыңды ислетсең онда келешегин жақсы болады деп, ескертип атырғандай тақлетте жазылған яғный айтқанда бул терме ақыл-нәсият дидактикалық формасында тәрийпләнген.

Афоризмлик формада жазылған қосықлар XX әсирдин ақыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында көптеп табыўға болады. Олардан: Қ.Жуманиязовтың (1996) жылы шыққан “Қырғайдың шөжеси топламындағы”) “Бахытлы балалық”, “Балама”, “Бала шопан” Ө.Хожановтың «Мазалы айтсеш, мазалы» Б.Қайыпназаровтың “Ғәрезсизлик”, Х.Сейтовтың “Ана журтым, дастанымсан”, Ж.Дилмуратовтың “Ғәрезсизлик” “Балалардың қосығы”, Я.Әжымовтың “Суверенли ұатаным бар”, (Ғәрезсизлик перзентлери бизлермиз -Нөкис: 1997.) К.Рахмановтың “Балалық”, Ә.Халмуратовтың “Бахтымыз балалар”, Ә.Бекбергенованың “Садық бол”, З.Заматдиновтың “Жасасын шадлық” хәм тағы басқа да бир қанша балалар шайырларының шығармаларында афоризм усылында жазылған қосықларын көрийўге болады.

Жокарыда айтылған хәр бир қосықтың көркемлик өзгешелиги, тәсиршенлиги, хәр қайсысының жокары идеялылығы менен бирге турмыс пенен тығыз байланысып келеди. Және де булардың кең мәнилик олардағы пикирдин уллылығы хәм бақалылығы оқыўшылардың хәр тәрәпме тәлим- тәрбия алыўында, педагогика-психологиялық жақтан қабыл етиў ушын көркемлик жақтан ықшамлы етип жазылған.

Әдебиятлар

1. Ахметов С., Есенов Ж., Жәрімбетов Қ. Әдебияттануы атамаларының орысша-қарақалпақша түсиндирме сөзлиги.-Нөкис: «Билим», 1994, 23-б.
2. Аббазов С. Мәўсимлердин мәжилиси. -Нөкис: 1997, 5-26-21-27-б.
3. Аббазов С. Мениң жаным балалар. -Нөкис: 1995, 11-17-б.
4. Сапаров Х. Қуяш балаларымыз. -Нөкис: 1992, 3-4-б.
5. Сейтжанов Т. Гүмис қоңыраў. -Нөкис: 1997, 14-19-20-21-25-б.
6. Қабулов Т. Пәндиў нәсият. -Нөкис: 1995, 3-4-30-49-59-б.
7. Хожанов Ө. Мазалы айтсеш мазалы. -Нөкис: 1996, 19-б.

Мақолада мустақиллик йилларидағы қарақалпақ балалар поэзиясындағы шеўр тузилиши хусусиятлари ўрганилған.Афоризмнинг хусусиятлари ва поэзияда тутған ўрни талқин этилған. С.Аббазов, Х.Сапаров, Т.Сейтжанов, Т.Қабулов асарларидағы афоризмларнинг тузилиши ўзига хос жиҳатлари кўрсатилған. Қарақалпақ балалар поэзиясида кўшиқнинг афоризмға муносабати ойдинлаштирилған. Бадий гояннинг тематик хусусиятлари очиб берилған.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются структура стихов и разновидности каракалпакской детской поэзии в годы независимости. В детской поэзии большое значение имеют афоризмы. Исследуются отличительные особенности афоризмов, структура стихов С.Аббасова, Х. Сапарова, Т.Сейтжанова, Т. Кабулова. Рассматриваются многочисленные размеры и структура стихотворений в каракалпакской детской поэзии и определяются идейно-художественные и тематические особенности каракалпакской детской поэзии

РЕЗЮМЕ

The article deals with the structure of poems and other kinds of Karakalpak poetry for children for the years of independence. Aphorisms play a great role in children's poetry. The author studies the peculiarities of aphorisms and structure of poems by S.Abbasov, Kh. Saparov, T. Seytjanov, T.Kabulov. The complex size and structure of poems in Karakalpak poetry for children and their ideological-artistic and thematic features have also been investigated in the work.

SUMMARY

ӘЖИНИАЗ ШЫҒАРМАЛАРЫ ТИЛИНДЕ СИНОНИМЛЕРДИҢ ҚОЛЛАНЫЛЫҒЫ

Г.Е.Қарлыбаева - филология илимлериниң кандидаты

Бердақ атындағы Қарақалпақ мәмлөкетлик университети

Таянч сўзлар: синонимлар, доимий синонимлар, кўп маънолик, лексик синонимлар, контекстуал синонимлар, образлар тизими.

Ключевые слова: синонимы, устойчивые синонимы, полисемия, лексические синонимы, контекстуальные синонимы, образная система.

Key words: synonyms, stable synonyms, polysemy, lexical synonyms, contextual synonyms, image system.

Қарақалпақ тилиниң сөзлик қурамындағы сөзлерди мәнилик тәрәпинен бақалағанымызда, ондағы мәнилері бир-бирине жақын келетуғын сөзлер топары белгили орынды ийелейди. Синонимлер, әлбетте, қосымша мәни нәзиклиги, эмоциональ хәм экспрессивлик бояўы, қолланылыў шеңбері хәм бир қатар усы сыяқлы басқа да қәсийетлери менен бир-биринен парықланады, оларда бар болған бундай қәсийетлер синонимлердин жүдә үлкен стилистикалық имканиятларға ийе екенлигин көрсетеди. Синонимлер предмет хәм ўақыя-хәдийселердин ең күшли, хәтте, сезилер-сезилмес нәзик белгилерин, бул белгилерге болған субъектив қатнасты хәм басқаларды көрсете алар екен, олар әлбетте, тилин сүўретлеў қураалары сыпатында қаралады [1].

Қарақалпақ классикалық әдебиятында Әжинияздың оғада үлкен талант ийеси, жетик көркем сөз шебері ретинде орны бир бөлек. Бул жағдай, биринши гезекте, шайыр дөреткен әдебий мийраслардың поэтикалық тилинде көринеди. Биз Әжинияз шайырдың шығармаларына айрықша көрк берип

Улыўма жуўмақтастырап айтқанда, XX әсирдин ақыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар поэзиясындағы шайырлардың дидактикалық қосықларында қолланылған афоризм усылындағы сүўретлеўлер балалардың дүньяға деген көзқарасын қызығыўшылығын раўажландырыў менен бирге, турмыслық ўақыяларға сүйенген халда поэтикалық тил менен салыстырмалы дәрежеде кітап оқыўшыларына тәсирли, көркем етип жеткерип бере алған. Солай етип, төмендеги жуўмаққа келдик.

1.Философиялық пикирлеўге тийкарланған афоризмлер.

2. Дидактикалық жақтан басым афоризмлер.

3. Фольклорлық дөретпелерге тийкарланған афоризмлер.

Буннан басқа шайырлардың шығармаларында ең көп қолланылатуғын стилистикалық фигуралары болған, антитезалық, параллелизм, анафоралық, градация, инверсиялық усылларда да жазылған қосықларды көрийимизге болады.

XX әсирдин ақыры XXI әсирдин басындағы қарақалпақ балалар поэзиясында афоризм формасында жазылған шығармалар хәзирги ўақытта мектеп бағдарламасына, сабақлықларға киргизилип, оқытыўшылар хәм оқыўшылар тәрәпинен оқылып, талқыланып келмекте. Сонлықтан да, балалар шайырларының хәр бир шығармасы ғәрезсизликке ерискеннен кейинги жылларда талап дәрежесинде болып, бүгинги күн келешек әўладлардың хәр тәрәпме жақсы инсаныйлық пазыйлетлерди пайда етиўде, ата-анаға хўрмет-иззет көрсетиўге, дослары менен татыў, аўызбиршиликли болыўда, олардың дүньяға көзқарасларының жақсы тәрәплерге раўажланыўында балалар шайырларының шығармалары үлкен тәрбиялық әхмийетке ийе болып қалады.

турған тийкары лексика-семантикалық қураалардың бири синонимлер хәм олардың қолланылыў өзгешеликлери хакқында сөз етемиз.

Лексикалық синонимлерди поэтикалық тил қурамы сыпатында көркем, образлы түрде шебер қолланыў Әжинияз шайырдың қосықларында кең түрде орын алған. Шайырдың қосықларындағы синонимлерди анализлеп қарағанымызда олардың қурамы хәм қолланылыўы хәр түрли болып келетуғынлығын көремиз. Синонимлик қатарлар өзлериниң дүзиліси бойынша бир ямаса бир неше синоним сөзлерден ибарат болады.

Шайыр дөретпелери тилинде жумсалған синоним сөзлер қатарласып, дизбеклесип қолланыў арқалы улыўмаластырыўшылық, жәмлестіриўшилиқ мәни аңлатып, оның қурамына киретуғын сөзлердин дара турғандағы мәнилеринен өзгеше мәни ренлерине ийе болғанлығын көремиз:

Ел-журтын көрмеген ағыр дәрдели... (13)

Ишин толса әрман-шерге... (52)